

 <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0> doi 10.22034/ravanshenasi.2024.5000169 dor 20.1001.1.20081782.1403.17.4.3.7

The Effect of Teaching Religious and Spiritual Beliefs on the Social Development of Orphaned Adolescents

Fatemeh Sadat Hosseini / Assistant Professor, Islamic Studies Department, Shahid Bahonar University of Kerman
fshosseini@hotmail.com

 Hanieh Esmaili Mahani / Assistant Professor, Educational Sciences, Farhangian University of Kerman
khanomesmaili@gmail.com

Received: 2024/09/16 - **Accepted:** 2024/12/11

Abstract

Children spending the first part of their lives in the orphanage are mostly deprived of supportive environments and are more at risk of behavioral problems such as aggression and antisocial behaviors. The aim of the present study was to investigate the effect of teaching religious and spiritual beliefs on the social development of orphaned adolescents in Kerman. The research method is experimental (pretest-posttest design with control group) and the statistical population consists of over 200 adolescents living in the industrial orphanage of Kerman. 30 people were randomly selected as the sample group, 15 of whom were randomly assigned to the experimental group and 15 to the control group. Data were collected using the Wiseman Social Development Questionnaire. The collected data were analyzed using the covariance test. The research findings indicate that teaching religious and spiritual beliefs had an impact on the social development of adolescents in orphanages in Kerman city.

Keywords: teaching religious and spiritual beliefs, social development, adolescents in orphanages, Kerman city.

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>

doi 10.22034/ravanshenasi.2024.5000169

dor 20.1001.1.20081782.1403.17.4.3.7

تأثیر آموزش باورهای دینی و معنوی بر رشد اجتماعی نوجوانان پرورشگاهی

fshosseini@hotmail.com

khanomesmaili@gmail.com

فاطمه سادات حسینی / استادیار گروه معارف اسلامی دانشگاه شهید باهنر کرمان

حانیه اسمعیلی ماهانی / استادیار علوم تربیتی دانشگاه فرهنگیان کرمان

دریافت: ۱۴۰۳/۰۶/۲۶ - پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۲۱

چکیده

با توجه به اینکه کودکانی که بخش اول زندگی خود را در پرورشگاه‌ها می‌گذرانند، عمدتاً از محیط‌های حمایت‌کننده محروم هستند و بیشتر در معرض خطر مشکلات رفتاری همچون پرخاشگری و رفتارهای ضداجتماعی هستند، این پژوهش صورت گرفته است. هدف پژوهش حاضر بررسی تأثیر آموزش باورهای دینی و معنوی بر رشد اجتماعی نوجوانان پرورشگاهی شهر کرمان بود. روش پژوهش حاضر از نوع آزمایشی (طرح پیش‌آزمون پس‌آزمون با گروه کنترل) و جامعه آماری آن را نوجوانان ساکن در پرورشگاه صنعتی شهر کرمان تشکیل داده‌اند که تعداد آنان بالغ بر ۲۰۰ نفر بود. ۳۰ نفر به صورت تصادفی به عنوان گروه نمونه انتخاب شدند. ۱۵ نفر از آنها به طور تصادفی در گروه آزمایش و ۱۵ نفر در گروه کنترل قرار گرفتند. داده‌ها با استفاده از پرسش‌نامه رشد اجتماعی وایزمن جمع‌آوری گردیده است. داده‌های گردآوری شده با استفاده از آزمون کوواریانس مورد تحلیل قرار گرفته است. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که آموزش باورهای دینی و معنوی بر رشد اجتماعی نوجوانان پرورشگاهی شهر کرمان تأثیرگذار بوده است.

کلیدواژه‌ها: آموزش باورهای دینی و معنوی، رشد اجتماعی، نوجوانان پرورشگاهی، شهر کرمان.

هیچ جامعه‌ای نمی‌تواند ادعای سلامت کند، مگر از خانواده‌ای سالم برخوردار باشد؛ چراکه اساس سعادت بشری زندگی خانوادگی است (نورعلنی، ۱۴۰۱، ص ۱۳۷). خانواده واحد بنیادین جامعه و کانون اصلی رشد و تعالی انسان است. تجربه ثابت کرده است که کودک در محیط خانواده سالم بهتر رشد و تکامل می‌یابد (اکبری زیدی، ۱۴۰۰، ص ۱۹۱).

در واقعیت همه کودکان در زندگی خود خوش‌شانس نیستند. برخی از کودکان با این انتخاب مواجه می‌شوند که به دلایلی باید از خانواده خود جدا شوند و خویشاوندانی که مایل یا قادر به مراقبت باشند، ندارند. این باعث می‌شود نیازهای روانی کودکان کمتر برآورده شود. پرورش کودکان ره‌اشده برای شکل‌گیری شخصیت‌های دست‌نخورده برای ایجاد نیروی انسانی کامل و با کیفیت ضروری است. تلاش و دغدغه دولت برای غلبه بر این مشکل، ایجاد مؤسسه رفاه اجتماعی برای کودکان، یعنی پرورشگاه‌هاست (روحمتین، ۲۰۲۰).

کودکان طردشده در سراسر جهان، عموماً در پرورشگاه مراقبت می‌شوند. مرگ والدین، مشکلات جسمانی و روانی، طلاق والدین، مشکلات خانوادگی و مالی برخی از مهم‌ترین دلایل سپردن کودکان به پرورشگاه است. کودکانی که بخش اول زندگی خود را در پرورشگاه‌ها یا خانواده‌های نامناسب می‌گذرانند، عمدتاً از محیط‌های حمایت‌کننده محروم هستند و بیشتر در معرض خطر مشکلات رفتاری همچون بیش‌فعالی، پرخاشگری، رفتارهای ضداجتماعی، مشکلات هیجانی مانند اضطراب، افسردگی و عدم تنظیم هیجان و مشکلات جسمانی همچون کم‌خونی و مشکلات پوستی هستند (حسینعلی بیگی و اسمعیلی، ۱۳۹۹، ص ۶۶).

طبق آمار یونیسف (UNISEF) در سال ۲۰۲۰ حداقل ۱۵۳ میلیون کودک بی‌سرپرست در جهان وجود دارد و این تعداد در ایران به ۱۰ هزار نفر می‌رسد. هم‌اکنون در شهر کرمان بالغ بر ۲۰۰ نفر دوره نوجوانی خود را در پرورشگاه می‌گذرانند (اصلی‌پور و دیگران، ۱۳۹۱).

تحقیقات کنونی در حوزه کودکان و نوجوانان پرورشگاهی نشان می‌دهد که کیفیت مراقبت بین موقعیت‌های مراقبت مبتنی بر جامعه، خانه گروهی یا سازمانی (پرورشگاه) تفاوت معناداری ندارد. با این حال آنچه واضح است، این است که کیفیت مراقبتی که نوجوانان پرورشگاهی دریافت می‌کنند برای پیامدهای مثبت بسیار مهم است و همچنین مراقبان نوجوانان پرورشگاهی در بسیاری از کشورها با چالش‌های سلامت جسمی و روانی قابل توجهی روبه‌رو هستند (ای ایگل و دیگران، ۲۰۲۰)، و در بسیاری از موارد عدم حضور والدین و زندگی پرورشگاهی در زمان حساس شکل‌گیری شخصیت و رشد نوجوانان، منجر به تغییر سبک زندگی و کاهش روابط با دیگران و مانع رشد اجتماعی آنان شده است (اصلی‌پور و دیگران، ۱۳۹۱، ص ۱۰).

از طرف دیگر از بین دوره‌های مختلف زندگی انسان، نوجوانی از مهم‌ترین و بارزترین دوران زندگی هر فرد محسوب می‌شود. این مرحله بینابینی در گذر از کودکی به بزرگسالی، سرآغاز تحولات و دگرگونی‌های جسمی، روانی

و اجتماعی است که بر عملکرد او در بزرگسالی تأثیر گذاشته و منجر به ایجاد نیازهای متفاوت مخصوص این گروه سنی خواهد شد (اونیم، ۲۰۱۹). عدم حضور و ارتباط با والدین، خواهر، برادر و دیگر اعضای خانواده به واسطه زندگی پرورشگاهی در این دوره از زندگی، مانع پذیرش و درک نقش‌ها و مسئولیت‌های متفاوت و طبیعی نوجوانان گردیده است. این امر می‌تواند ضمن فراهم آوردن آسیب‌های روانی جبران‌ناپذیر برای نوجوانان در موفقیت آتی آنان در نقش‌های شغلی و خانوادگی و ارتباطات اجتماعی و به‌طور کلی در رشد اجتماعی آنان در راستای به وجود آمدن جامعه‌ای سالم و رو به رشد تأثیر منفی بگذارد (صالحی و دیگران، ۱۳۹۹، ص ۷۸)؛ لذا ارائه راهکاری مناسب جهت رشد اجتماعی نوجوانان پرورشگاهی ضروری به‌نظر می‌رسد.

رشد اجتماعی به تأثیر متقابل کودک با دیگران و پذیرفتن نقش‌های اجتماعی گفته می‌شود و دربرگیرنده رشد نوع‌دوستی، درستکاری، دفاع از خود، ارتباط و تعلق، همکاری، خویشن‌داری و انگیزه پیشرفت است و به ما نشان می‌دهد که چگونه یک دانش‌آموز، خواهر، برادر، دوست، فرزند، پسر یا دختر باشیم (تیاویکس و دیگران، ۲۰۰۵). رشد و تکامل اجتماعی یک عده تغییراتی را در رفتار نوجوانان شامل می‌شود: ۱. او یاد می‌گیرد در گروه‌هایی که عمل و تأثیر متقابل پیچیده‌ای دارند شرکت کند؛ ۲. تماس‌ها و روابط اجتماعی خود را از مادر به سایر افراد خانواده و دوستان و گروه‌ها توسعه می‌دهد؛ ۳. به محرک‌های اجتماعی بیشتر پاسخ نشان می‌دهد؛ ۴. شناخت و تشخیص گسترده‌ای درباره نقش خود در روابط شخصی با خانواده و گروه‌های بازی و کار و سایر گروه‌ها به‌دست می‌آورد؛ ۵. سرانجام می‌تواند مسئولیت‌های زیادی به عهده بگیرد و دیگران را مراعات کند و دوستشان بدارد. البته ماهیت و حدود شرکت اجتماعی نوجوانان بیشتر تحت تأثیر تجربه پیشین او با پاداش‌ها و کیفرها در مقابل واکنش‌های اجتماعی قرار می‌گیرد (گیتز، ۱۹۷۰).

طبق نظریه رشد اجتماعی اریکسون هر فرد باید در هر مرحله از رشد، ویژگی مثبتی به شخصیت خود اضافه کند؛ ازجمله این ویژگی‌ها عبارت‌اند از: اعتماد در برابر بی‌اعتمادی، خودمختاری در برابر شرم و شک، ابتکار در برابر احساس گناه، سخت‌کوشی در برابر حقارت، هویت در برابر سردرگمی، مولد بودن در برابر بی‌حاصلی و یکپارچگی در برابر ناامیدی. همچنین ویگوتسکی در نظریه رشد خود علاوه بر تأکید بر زبان، بر مسائل فرهنگی و اجتماعی نیز تأکید نموده است و بیان داشته است که لازم است مطالب درسی و آموزشی در یک بافت فرهنگی - اجتماعی آموزش داده شوند و در تمام مراحل تحصیلی مسائل فرهنگی، اجتماعی و معنوی از نظر دور نمانند (حسینی و دیگران، ۱۳۹۸، ص ۱۷).

از طرفی زمانی که فرد در ارتباط با خدا، خداوند را به‌عنوان یک دوست بسیار صمیمی توصیف می‌کند، این اعتقاد در او شکل می‌گیرد که از طریق اتکا و اتصال به او می‌تواند اثر موقعیت‌های غیرقابل‌مهار را کنترل کند. درواقع دین در اینجا به شیوه فعالی در فرایندهای مقابله مؤثر می‌باشد (حسن‌پور و دیگران، ۱۳۹۱، ص ۵). همچنین اعتقادات دینی وجود ایمان به خدا و همچنین وجود یک قدرت لایزال و مطلق، قدرت تحمل ناکامی‌ها را افزایش داده و از

این طریق موجب حفظ سلامت روان‌شناختی شده و از اختلالات روانی و بیماری‌های جسمی جلوگیری می‌کند و در نتیجه سبب افزایش روابط اجتماعی و امید به آینده به‌ویژه بین نوجوانان می‌گردد (یانگ و ماو، ۲۰۰۷).

آموزش باورهای معنوی که به عمیق‌ترین ارزش‌ها و معانی اشاره دارد که افراد در جست‌وجوی آنها زندگی می‌کنند و به‌نوعی بیش از روح و روان انسان و آنچه به آن کمک خواهد کرد تا به پتانسیل کامل برسد اشاره می‌کند، می‌تواند همچون اکسیژنی سطح کیفی زندگی و بهزیستی روان‌شناختی نوجوانان به‌ویژه نوجوانان پرورشگاهی را ارتقا دهد. اعمال، باورها و ارزش‌های معنوی باید به‌عنوان نقطهٔ محوری برای غنی‌سازی هویت، پیوند و تعلق نوجوانان در راستای رشد اجتماعی آنان در نظر گرفته شوند (ای ایگل و دیگران، ۲۰۲۰).

با توجه به مطالب ذکرشده و طبق نظریهٔ رشد اجتماعی اریکسون که رشد اجتماعی یکی از ابعاد مهم رشد هر فرد محسوب می‌گردد و جهت‌دستایی به رشد اجتماعی عوامل مؤثر فراوانی مورد شناسایی قرار گرفته‌اند؛ ازجمله خانواده، معلمان و مدیران مدارس که به‌وسیلهٔ آموزش باورهای دینی و معنوی به افراد به‌ویژه در سنین نوجوانی می‌توانند در راستای رشد اجتماعی نوجوانان تأثیر بسزایی داشته باشند؛ لذا با توجه به اهمیت رشد اجتماعی نوجوانان به‌ویژه نوجوانانی که از محیط واقعی خانواده به دور هستند و تأثیر باورهای معنوی و دینی بر آن، در این پژوهش بر آن شده‌ایم تا به بررسی این سؤال بپردازیم که آیا آموزش باورهای دینی و معنوی بر رشد اجتماعی نوجوانان پرورشگاهی شهر کرمان تأثیرگذار هستند یا خیر؟

رستمی مقدم و دیگران (۱۴۰۲) به بررسی اثربخشی تمرینات منتخب بر مهارت‌های بنیادی و رشد اجتماعی دانش‌آموزان دختر مقطع ابتدایی پرداخته‌اند و با بررسی و آزمایش ۴۰ نفر از دانش‌آموزان دختر پایهٔ سوم مقطع ابتدایی شهر مشهد و اجرای تحقیق به صورت آزمایشی (پیش‌آزمون پس‌آزمون با گروه کنترل) به این نتیجه دست یافته‌اند که تمرینات منتخب بر مهارت‌های بنیادی و رشد اجتماعی دانش‌آموزان دختر مقطع ابتدایی تأثیرگذار بوده است. همچنین اژدری‌فرد و دیگران (۱۳۸۹) به تأثیر آموزش آموزه‌های عرفانی و معنوی بر سلامت روان دانش‌آموزان پرداخته‌اند و نشان داده‌اند که آموزش دین و معنویت ارتباط مستقیمی با افزایش سلامت روان در دانش‌آموزان دارد. قدیم‌آبادی و دیگران (۱۴۰۲) نیز به پیش‌بینی رشد اجتماعی بر اساس رشد معنوی و عزت نفس در دانش‌آموزان پایهٔ ششم ابتدایی شهرستان آزادشهر پرداخته‌اند و نشان داده‌اند که رشد معنوی و عزت نفس، رشد اجتماعی دانش‌آموزان پایهٔ ششم ابتدایی شهرستان آزادشهر را پیش‌بینی می‌کند. همچنین غلامی و بشلیده (۱۳۹۰) نیز اثربخشی معنویت درمانی بر سلامت روان زنان مطلقه را مورد بررسی قرار داده‌اند و نشان داده‌اند که معنویت درمانی یکی از راه‌های اساسی و پراهمیتی است که انسان می‌تواند به کمک آن از ابتلا به بیماری‌های جسمی، روانی و اجتماعی پیشگیری کند و با کمک گرفتن از دین و نیایش با خداوند، به منبع لایزال و نامتناهی قدرت الهی وابسته شده و احساس امید و آرامش داشته باشد؛ بنابراین معنویت درمانی تأثیر مثبتی بر سلامت عمومی افراد و به‌خصوص زنان مطلقه داشته است.

بلوم (۲۰۱۲) در پژوهش خود نشان می‌دهد که باورهای دینی می‌توانند نقش انگیزشی داشته باشند و افراد دین‌دار را به انجام وظایف اخلاقی ملزم کنند. هینمن (۲۰۱۲) نیز در پژوهش خود نشان داده است که اعتقادات دینی و باورهای مذهبی می‌تواند زمینه رفتارهای بالغانه در افراد باشد. کوهن و هال (۲۰۰۹) نیز با بررسی ۱۰۰۰ فرد سالخورده دریافتند که ترس از خداوند و اضطراب مرگ با یکدیگر رابطه دارند و این رابطه در بین افراد با مذهب پروتستان نسبت به کاتولیک‌ها و یهودی‌ها بیشتر است.

رول (۲۰۰۸) نیز با بررسی رشد معنوی در مدارس عمومی و مذهبی به ارتباط بین معنویت با عواملی مانند جامعه، هویت، رشد اجتماعی و شخصیت دست یافت. او معتقد است دانش‌آموزان دارای ابعاد دینی و معنوی متفاوتی هستند که نیازمند رشد و پرورش این ابعادند و این وظیفهٔ معلمان است که از طریق روش‌های تدریس خود این ابعاد را پرورش داده و سازمان‌دهی کنند. همچنین لین ریو و رانگ (۲۰۰۶) با بررسی سیستماتیک ۴۳ پژوهش صورت‌گرفته درخصوص تأثیر باورهای دینی بر نگرش و رفتارهای افراد دریافته‌اند که در اکثر پژوهش‌های مورد مطالعه به مؤثر بودن باورهای دینی بر نگرش و رفتارهای افراد تأکید نموده‌اند.

بررسی پیشینه و مبانی نظری پژوهش نشان‌دهندهٔ آن بوده است که پژوهشگران داخلی و خارجی درخصوص آموزش باورهای دینی و معنوی بررسی‌های متفاوتی انجام داده‌اند که این امر نشان‌دهندهٔ اهمیت موضوع مورد بررسی در این پژوهش است. نکتهٔ مورد اشاره در بررسی پیشینهٔ پژوهش آن است که تاکنون تأثیر آموزش باورهای دینی و معنوی بر رشد اجتماعی به‌ویژه در دوران نوجوانی آن هم نوجوانانی که از محیط خانواده به دور هستند، مورد بررسی قرار نگرفته است؛ لذا پژوهشگران بر آن شده‌اند که جهت حذف این خلأ پژوهشی به بررسی تأثیر آموزش باورهای دینی و معنوی بر رشد اجتماعی نوجوانان پرورشگاهی شهر کرمان بپردازند.

روش پژوهش

هدف پژوهش حاضر بررسی تأثیر آموزش باورهای دینی و معنوی بر رشد اجتماعی نوجوانان پرورشگاهی شهر کرمان است. روش پژوهش حاضر از نوع آزمایشی (طرح پیش‌آزمون پس‌آزمون با گروه کنترل) می‌باشد. جامعهٔ آماری پژوهش حاضر را نوجوانان پسر ساکن در پرورشگاه صنعتی کرمان تشکیل می‌دهند که تعداد آنان بالغ بر ۲۰۰ نفر می‌باشد. ۳۰ نفر به صورت تصادفی به‌عنوان گروه نمونه انتخاب شدند. ۱۵ نفر از آنها به‌طور تصادفی در گروه آزمایش و ۱۵ نفر در گروه کنترل قرار گرفتند. ابتدا سطح رشد اجتماعی هر دو گروه آزمایش و کنترل با استفاده از پرسش‌نامهٔ رشد اجتماعی وایزمن (۱۹۹۰) مورد بررسی قرار گرفته است.

پرسش‌نامهٔ رشد اجتماعی وایزمن (۱۹۹۰) دارای ۳۰ گویه و ۶ مؤلفهٔ (همکاری، خوش‌خلقی و سازگاری، احترام به دیگران، مسئولیت‌پذیری، امیدواری، خوش‌بینی و صبر و بردباری) است. روایی پرسش‌نامه با استفاده از روایی سازه و پایایی آن با استفاده از آلفای کرونباخ مورد بررسی و تأیید قرار گرفته است. ضریب آلفای کرونباخ برای مؤلفه‌های پرسش‌نامهٔ رشد اجتماعی وایزمن (۱۹۹۰) بین ۰/۷۱ و ۰/۸۳ محاسبه و مورد تأیید قرار گرفته است.

سپس گروه آزمایش تحت آموزش باورهای دینی و معنوی توسط پژوهشگران طبق پروتکل آموزشی ذیل قرار گرفته است. پس از اتمام دوره آموزشی باورهای دینی و معنوی مجدد رشد اجتماعی هر دو گروه کنترل و آزمایش مورد اندازه گیری قرار گرفته است و داده های گردآوری شده با استفاده از آزمون کوواریانس مورد تحلیل قرار گرفتند.

پروتکل باورهای دینی و معنوی

این بسته آموزشی شامل ۱۰ جلسه (هر جلسه ۹۰ دقیقه) می باشد. جلسه ابتدایی صرف آشنایی اولیه برقراری رابطه با آزمودنی ها، آشنایی با کلاس و قوانین آن و گرفتن پیش آزمون شد. آموزش بسته آموزشی مؤلفه های معنوی شامل ۵ مؤلفه معنوی تصور از خدا، باورهای معنوی پیش نیاز برای برقراری ارتباط با خداوند، برقراری ارتباط با خداوند از طریق نماز، صبر در سختی ها و امید داشتن به خداوند می باشد. جلسه پایانی نیز به مرور و جمع بندی و گرفتن پس آزمون اختصاص داده شد. در ذیل به مرور عناوین کلی مطرح شده در ۱۰ جلسه آموزش پرداخته شده است:

جلسه اول

موضوع: تصور از خدا

۱. تصور یک دوست آرمانی و بیان ویژگی های او؛
۲. تفکر و بحث در مورد ویژگی های خداوند؛
۳. بیان آیاتی از قرآن که نشان دهنده برخی از ویژگی های خداوند است؛
۴. بحث در مورد این موضوع که فکر می کنید خدا تا چه اندازه به شما نزدیک است؛
۵. ارائه این تکلیف که نمونه هایی عینی از اتفاقاتی در زندگی روزمره که در آنها یکی از ویژگی های خدا را حس کرده اند را بنویسند؛
۶. ارائه این تکلیف که در مورد ویژگی های خداوند بیشتر فکر کنند و آیاتی از قرآن را در این رابطه بنویسند.

جلسه دوم

موضوع: تصور از خدا

۱. مرور تکالیف؛
۲. بحث در مورد آیه ۱۴۱ سورة آل عمران (خدا) برای ما کافی است و او بهترین حامی است؛
۳. مقایسه صفات دوست آرمانی و خداوند؛
۴. بحث در مورد اینکه چطور با وجود خداوند که از رگ گردن به ما نزدیک تر است گاهی باز هم احساس تنهایی می کنیم؛
۵. دادن تکلیف کشیدن یک نقاشی که یکی از ویژگی های خداوند را نشان دهد.

جلسه سوم

موضوع: باورهای معنوی پیش نیاز برای برقراری ارتباط با خداوند

۱. خواندن داستان با این پیام آموزشی که خدا را در همه جا و در وجود خودمان می‌توانیم پیدا کنیم؛
۲. بحث در مورد آن قسمت‌هایی از زندگی که در آنها حضور خداوند را بیشتر از همیشه حس کرده‌ایم؛
۳. خواندن شعر در مورد ویژگی‌های خداوند و بحث در مورد آن و بیان احساسات نوجوانان در این مورد؛
۴. ارائه این تکلیف که در مورد پیام‌هایی که این شعر برای ما داشت (بیشتر فکر کنند)؛
۵. ارائه این تکلیف که چند مورد دیگر از اتفاقاتی در زندگی‌شان بنویسند که در آنها بیشتر توانسته‌اند به حضور خداوند پی ببرند.

جلسه چهارم

موضوع: برقراری ارتباط با خداوند از طریق دعا

۱. صحبت کردن در مورد آرزوهای گذشته و حال؛
۲. صحبت کردن در مورد آرزوهایی که در گذشته داشته‌ایم و امروز به آنها رسیده‌ایم؛
۳. بحث در مورد اینکه آیا می‌توانیم با خدا صحبت کنیم و آیا خدا جواب ما را می‌دهد؛
۴. بحث در مورد دعا کردن و مفهوم آن و بیان آرزوهایمان به صورت دعا به خداوند؛
۵. خواندن شعری در مورد دعا؛
۶. ارائه این تکلیف که در مورد شعری که خوانده شد بیشتر فکر کنند و پیام اصلی آن را بنویسند؛
۷. ارائه این تکلیف که مهم‌ترین مسئله‌ای که در زندگی شما وجود دارد و همیشه در ذهنتان هست و دوست دارید در مورد آن با خدا صحبت کنید را به صورت نامه‌ای با خدا در میان بگذارید.

جلسه پنجم

موضوع: برقراری ارتباط با خداوند از طریق نماز

۱. مرور تکالیف؛
۲. بحث در مورد احساسی که از نوشتن نامه به خداوند داشته‌اند و اینکه آیا احساس می‌کنند که خدا به حرف‌هایشان گوش داده یا خیر؟
۳. خواندن آیاتی از قرآن با این محتوا که خدا صدای انسان را می‌شنود و به او پاسخ می‌دهد؛
۴. بحث در مورد آیه‌های مذکور؛
۵. ارائه تکلیف نوشتن نامه دیگری به خدا با موضوع دلخواه به صورت یک درد دل.

جلسه ششم و هفتم

موضوع: صبر در سختی‌ها و امید داشتن به خداوند

۱. مرور تکالیف؛

۲. بحث در مورد اینکه آیا مسئله‌ای در زندگی‌تان وجود دارد که به خاطر آن از دست خدا ناراحت و یا عصبانی باشید و ندانید که چرا خدا این کار را با شما کرده است (از آنان خواسته شد که خاطره‌هایشان و نمونه‌هایی از زندگی خودشان را بیان کنند)؛

۳. خواندن داستانی با این پیام که گاهی ما حکمت اتفاقاتی که در زندگی‌مان می‌افتد را نمی‌دانیم و به همین دلیل به خدا شکایت می‌کنیم و اینکه خداوند بهتر از هر کسی مصلحت ما را می‌داند؛

۴. خواندن آیه ۲۱۶ سوره بقره با همین مضمون و بحث در مورد آن؛

۵. ارائه این تکلیف که نمونه‌ای را از زندگی‌تان بیان کنید که در آن دلیل اتفاقی که افتاده را نفهمیده باشید و بعداً متوجه آن شده باشید؛

۶. ارائه تکلیف کامل کردن دو جمله ناتمام:

(الف) اگر من به خدا تلفن می‌زدم حتماً به او می‌گفتم که...؛

(ب) اگر من به اندازه خدا قدرتمند باشم حتماً... .

جلسه هشتم و نهم

موضوع: صبر در سختی‌ها و امید داشتن به خداوند

۱. مرور تکالیف؛

۲. خواندن داستانی در مورد توکل به خدا و بحث کردن در مورد پیام داستان و مفهوم توکل خواندن آیه ۱۶۰ سوره آل عمران با همین مضمون و بحث در مورد آن؛

۳. بحث کردن در مورد اینکه زمانی که فردی به خدا توکل می‌کند خودش در قبال کارش چه وظیفه‌ای دارد؟ آیا باید تلاشی هم داشته باشد؟

۴. ارائه این تکلیف که در مورد تصمیماتی که برای آینده خود گرفته‌اید با خدا صحبت کنید و ترس‌های خود را در این مورد با او در میان بگذارید (در چه مواردی بیشتر دوست دارید به خدا توکل کنید)؛

۵. ارائه این تکلیف که سه تا پنج مورد از موارد سختی که در زندگی‌تان به خدا توکل نموده‌اید را بنویسید.

جلسه دهم

موضوع: مرور و جمع‌بندی

۱. مرور کلی مطالب جلسات؛

۲. جمع‌بندی؛

۳. اجرای پس‌آزمون.

یافته‌های پژوهش

بررسی فرضی اصلی پژوهش: آموزش باورهای دینی و معنوی بر رشد اجتماعی در نوجوانان پرورشگاهی شهر کرمان اثرگذار است.

جدول ۱: نتایج تحلیل کوواریانس تک‌متغیری برای مقایسه متغیر رشد اجتماعی بین دو گروه

منبع تغییرات	مجموع مجزورات	درجه آزادی	F	سطح معنی داری	اندازه اثر	توان آزمون
پیش‌آزمون	۸۷۳/۹۶	۱	۲۹۹/۴۵	۰/۰۰۱	۰/۹۲	۱/۰۰
گروه	۲۰۱/۳۰	۱	۶۸/۹۷	۰/۰۰۱	۰/۷۲	۱/۰۰
خطا	۷۵/۸۸	۲۶				
کل	۱۷۶۰۷۱/۰۰	۳۰				

با توجه به نتایج جدول (۱) ($F=۶۸/۹۷$ $P<۰/۰۱$) پس از تعدیل نمرات پیش‌آزمون، تفاوت بین گروه آزمایش و کنترل در متغیر ذهن آگاهی معنی‌دار است. میانگین تعدیل‌شده این متغیر در گروه آزمایش ۷۸/۹۶ و در گروه کنترل ۷۳/۶۳ بود که میانگین گروه آزمایش بیشتر از گروه کنترل بود. با در نظر گرفتن محدودیت‌های پژوهش می‌توان نتیجه گرفت آموزش باورهای دینی و معنوی در افزایش رشد اجتماعی در نوجوانان پرورشگاهی شهر کرمان مؤثر بوده است. با توجه به اندازه اثر ۹۲ درصد از تغییرات رشد اجتماعی ناشی از اثر آموزش باورهای دینی و معنوی بوده است.

جهت بررسی فرضیه فرعی پژوهش ابتدا آزمون کولموگروف اسمیرنوف برای بررسی مفروضه نرمال بودن مؤلفه‌های رشد اجتماعی به‌عنوان پیش‌نیاز آزمون‌های پارامتریک در راستای بررسی نرمال بودن پاسخ شرکت‌کنندگان به تمام پرسش‌های پژوهش اجرا و نتایج مربوط به شرح جدول ذیل ارائه گردیده است.

جدول ۲: آزمون کولموگروف اسمیرنوف برای بررسی مفروضه نرمال مؤلفه‌های رشد اجتماعی

متغیر	گروه‌ها	آزمون	آماره	درجه آزادی	سطح معنی داری
همکاری	آزمایش	پیش‌آزمون	۰/۱۸	۱۵	۰/۱۷
		پس‌آزمون	۰/۱۹	۱۵	۰/۱۴
	کنترل	پیش‌آزمون	۰/۱۶	۱۵	۰/۲۰
		پس‌آزمون	۰/۲۲	۱۵	۰/۰۵۰
خوش‌حالی و سازگاری	آزمایش	پیش‌آزمون	۰/۱۳	۱۵	۰/۲۰
		پس‌آزمون	۰/۱۳	۱۵	۰/۲۰
	کنترل	پیش‌آزمون	۰/۱۴	۱۵	۰/۲۰
		پس‌آزمون	۰/۱۷	۱۵	۲۰
احترام به دیگران	آزمایش	پیش‌آزمون	۰/۱۸	۱۵	۰/۲۰
		پس‌آزمون	۰/۱۵	۱۵	۰/۲۰
	کنترل	پیش‌آزمون	۰/۱۹	۱۵	۰/۱۱
		پس‌آزمون	۰/۱۵	۱۵	۰/۲۰

مسئولیت‌پذیری	آزمایش	پیش‌آزمون	۰/۱۵	۱۵	۰/۲۰
		پس‌آزمون	۰/۱۶	۱۵	۰/۲۰
کنترل		پیش‌آزمون	۰/۲۲	۱۵	۰/۰۵۸
		پس‌آزمون	۰/۲۲	۱۵	۰/۰۵۴
امیدواری	آزمایش	پیش‌آزمون	۰/۱۹	۱۵	۰/۱۵
		پس‌آزمون	۰/۲۱	۱۵	۰/۰۵۵
	کنترل	پیش‌آزمون	۰/۲۲	۱۵	۰/۰۵۴
		پس‌آزمون	۰/۲۱	۱۵	۰/۰۶۰
خوش‌بینی و صبر	آزمایش	پیش‌آزمون	۰/۲۲	۱۵	۰/۰۵۰
		پس‌آزمون	۰/۲۱	۱۵	۰/۰۵۸
	کنترل	پیش‌آزمون	۰/۱۴	۱۵	۰/۲۰
		پس‌آزمون	۰/۱۸	۱۵	۰/۱۷

همان‌طور که جدول (۲) نشان می‌دهد مفروضهٔ نرمال بودن در مؤلفه‌های رشد اجتماعی در دو گروه با سطح معناداری بزرگ‌تر از ۰/۰۵ ($p > 0.05$) تأیید شد؛ در ادامه آزمون لوین جهت بررسی همگنی واریانس‌ها مورد اجرا قرار گرفت؛ سپس آزمون لوین برای بررسی مفروضهٔ یکسانی واریانس‌های خطا در دو گروه مورد مطالعه به‌عنوان پیش‌نیاز دیگر آزمون کوواریانس مورد بررسی قرار گرفت و نتایج به شرح جدول (۳) ارائه گردیده است.

جدول ۳: آزمون لوین برای بررسی مفروضهٔ یکسانی واریانس‌های خطا در دو گروه مورد مطالعه

متغیرها	شاخص‌های آماری		
	درجهٔ آزادی ۱	درجهٔ آزادی ۲	F
همکاری	۱	۲۸	۳/۸۵
خوش‌خلقی و سازگاری	۱	۲۸	۲/۷۴
احترام به دیگران	۱	۲۸	۱/۱۳
مسئولیت‌پذیری	۱	۲۸	۲/۵۲
امیدواری	۱	۲۸	۰/۲۹
خوش‌بینی و صبر	۱	۲۸	۰/۳۹

در جدول (۳) نتیجهٔ آزمون لوین جهت بررسی مفروضهٔ همگنی واریانس‌های خطا آورده شده است. بر اساس نتایج مندرج، مفروضهٔ همگنی واریانس‌ها با سطح معنی‌داری بزرگ‌تر از ۰/۰۵ برای مؤلفه‌های رشد اجتماعی تأیید شد. در مرحلهٔ بعد آزمون واریانس برای بررسی شیب رگرسیون به‌عنوان پیش‌نیاز سوم آزمون کوواریانس در دو گروه اجرا و نتایج به شرح جدول (۴) ارائه گردید.

جدول ۴: آزمون واریانس برای بررسی شیب رگرسیون در دو گروه

منبع تغییرات	متغیرها	مجموع مجنورات	درجه آزادی	F	سطح معنی داری
پیش‌آزمون* گروه	همکاری	۰/۳۱	۲	۰/۳۵	۰/۷۰
	خوش خلقی و سازگاری	۱/۰۷	۲	۱/۵۱	۰/۲۴
	احترام به دیگران	۱/۳۰	۲	۰/۵۶	۰/۵۷
	مسئولیت‌پذیری	۰/۲۵	۲	۰/۲۳	۰/۷۹
	امیدواری	۰/۸۱	۲	۱/۱۸	۰/۳۲
	خوش‌بینی و صبر	۰/۵۰	۲	۰/۴۹	۰/۶۱

همان‌طور که در جدول (۴) نشان داده شده است، آزمون واریانس برای بررسی شیب رگرسیون در هر شش مؤلفه رشد اجتماعی با سطح معنی داری بزرگ‌تر از ۰/۰۵ تأیید شد ($p>0.05$)؛ در ادامه چهارمین پیش‌نیاز آزمون کوواریانس یعنی آزمون ام باکس برای بررسی مفروضه برابری ماتریس‌های واریانس کوواریانس اجرا و نتایج به شرح جدول (۵) ارائه گردیده است.

جدول ۵: آزمون ام باکس برای بررسی مفروضه برابری ماتریس‌های واریانس کوواریانس

شاخص‌های آماری				
ام باکس	درجه آزادی ۱	درجه آزادی ۲	F	سطح معناداری
۱۶/۷۵	۲۱	۲۸۸۳/۵۵	۰/۶۰	۰/۹۱

در جدول (۵) نتیجه آزمون ام باکس جهت بررسی مفروضه برابری ماتریس واریانس - کوواریانس آورده شده است. بر اساس نتایج مندرج، این فرضیه با سطح معنی داری ۰/۹۱ تأیید می‌شود ($p>0.05$). بعد از بررسی پیش‌نیازهای مرتبط به آزمون کوواریانس، تحلیل کوواریانس تک‌متغیری برای مقایسه مؤلفه‌های رشد اجتماعی بین دو گروه اجرا و به شرح جدول (۶) ارائه گردید.

جدول ۶: نتایج تحلیل کوواریانس تک‌متغیری برای مقایسه مؤلفه‌های رشد اجتماعی بین دو گروه

منبع تغییرات	متغیرهای وابسته	مجموع مجنورات	درجه آزادی	F	سطح معنی داری	اندازه اثر	توان آزمون
گروه (آزمایش و کنترل)	همکاری	۵/۱۸	۱	۱۲/۵۰	۰/۰۰۲	۰/۳۶	۰/۹۲
	خوش خلقی و سازگاری	۱۰/۶۴	۱	۲۸/۶۵	۰/۰۰۱	۰/۵۶	۰/۹۹
	احترام به دیگران	۳/۹۵	۱	۳/۵۷	۰/۰۷۲	۰/۱۴	۰/۴۴
	مسئولیت‌پذیری	۲/۱۹	۱	۴/۳۸	۰/۰۴۸	۰/۱۶	۰/۵۱
	امیدواری	۱/۶۴	۱	۴/۶۵	۰/۰۴۲	۰/۱۷	۰/۵۴
	خوش‌بینی و صبر	۴/۲۳	۱	۸/۶۸	۰/۰۰۷	۰/۲۸	۰/۸۰

با توجه به نتایج (۶) جدول فوق از بین شش مؤلفه رشد اجتماعی، اختلاف بین گروه آزمایش و کنترل در سه مؤلفه همکاری، خوش خلقی و سازگاری، خوش‌بینی و صبر معنی دار بوده است ($P<0.01$). در سه مؤلفه دیگر با

سطح معنی داری بزرگتر از ۰/۰۰۸ (آلفای تعدیل شده) اختلاف بین دو گروه معنی دار نبوده است. میانگین تعدیل شده گروه آزمایش در مؤلفه همکاری (۱۴/۱۳) و در سازگاری (۱۷/۷۸) و صبر و خوش بینی (۱۵/۲۸) و میانگین تعدیل شده گروه کنترل در مؤلفه همکاری (۱۳/۱۳) و در مؤلفه سازگاری (۱۱/۳۴) و در مؤلفه صبر و خوش بینی (۱۴/۳۸) بود. در هر سه مؤلفه میانگین گروه آزمایش بیشتر از گروه کنترل بود. با در نظر گرفتن محدودیت های پژوهش می توان نتیجه گرفت آموزش باورهای دینی و معنوی در افزایش مهارت همکاری، خوش خلقی و سازگاری، احترام به دیگران، مسئولیت پذیری، امیدواری و خوش بینی و صبر در نوجوانان پرورشگاهی شهر کرمان مؤثر بوده است. در نهایت آزمون کوواریانس تک متغیری جهت مقایسه عامل رشد اجتماعی به طور کلی بین دو گروه کنترل و آزمایش اجرا و نتایج مربوط به شرح جدول (۷) ارائه گردید.

جدول ۷: نتایج تحلیل کوواریانس تک متغیری برای مقایسه متغیر رشد اجتماعی بین دو گروه

منبع تغییرات	مجموع مجزورات	درجه آزادی	F	سطح معنی داری	اندازه اثر	توان آزمون
پیش آزمون	۸۷۳/۹۶	۱	۲۹۹/۴۵	۰/۰۰۱	۰/۹۲	۱/۰۰
گروه	۲۰۱/۳۰	۱	۶۸/۹۷	۰/۰۰۱	۰/۷۲	۱/۰۰
خطا	۷۵/۸۸	۲۶				
کل	۱۷۶۰۷۱/۰۰	۳۰				

با توجه به نتایج جدول (۷) ($F=۶۸/۹۷$ $P<۰/۰۱$) پس از تعدیل نمرات پیش آزمون، تفاوت بین گروه آزمایش و کنترل در متغیر رشد اجتماعی معنی دار است. میانگین تعدیل شده این متغیر در گروه آزمایش ۷۸/۹۶ و در گروه کنترل ۷۳/۶۳ بود، که میانگین گروه آزمایش بیشتر از گروه کنترل بود. با در نظر گرفتن محدودیت های پژوهش می توان نتیجه گرفت آموزش باورهای دینی و معنوی در افزایش رشد اجتماعی در نوجوانان پرورشگاهی شهر کرمان مؤثر بوده است. با توجه به اندازه اثر ۹۲ درصد از تغییرات رشد اجتماعی ناشی از اثر آموزش باورهای دینی و معنوی بوده است.

بحث و نتیجه گیری

در این پژوهش به بررسی تأثیر آموزش باورهای دینی و معنوی بر رشد اجتماعی (مهارت همکاری، خوش خلقی و سازگاری، احترام به دیگران، مسئولیت پذیری، امیدواری و خوش بینی و صبر) در نوجوانان پرورشگاهی شهر کرمان پرداخته شد. نتایج بررسی فرضیه اصلی پژوهش مبنی بر اینکه آموزش باورهای دینی و معنوی بر رشد اجتماعی (مهارت همکاری، خوش خلقی و سازگاری، احترام به دیگران، مسئولیت پذیری، امیدواری و خوش بینی و صبر) در نوجوانان پرورشگاهی شهر کرمان اثر گذار است، به لحاظ آماری مورد پذیرش قرار گرفت. نتایج تحلیل کوواریانس برای حذف اثر پیش آزمون نشان داد که تفاوت معناداری میان نمرات پس آزمون دو گروه آزمایش و کنترل وجود دارد و از سویی دیگر طبق نتایج به دست آمده میان نمرات پیش آزمون و پس آزمون گروه آزمایش تفاوت وجود دارد؛ بنابراین یافته ها حاکی از آن است که آموزش باورهای دینی و معنوی بر رشد اجتماعی نوجوانان پرورشگاهی مؤثر بوده است.

بعد باورهای دینی و معنوی به عنوان یکی از ابعاد سلامت روان به توانایی دوست داشتن مربوط می گردد. از ویژگی های افراد خودشکوفه، احساسات قوی همدلی و محبت به همه انسان ها و ارتباط مؤثر با آنها می باشد. این افراد می توانند خود را راحت تر با محیط و افراد دیگر هماهنگ سازند و به دیگران عشق ورزیده و دوستی های عمیقی برقرار کنند. این مطلب به خوبی قابل درک است که پرورش یک کودک در پرورشگاه به توانایی او برای محبت کردن به دیگران آسیب می رساند؛ زیرا برای این مهم وجود یک رابطه ایمن و کامل با مراقب در سال های آغازین حیات بسیار با اهمیت است. کودکی که در زندگی خود احساس مورد محبت واقع شدن را نکرده است، مسلماً نمی تواند به شکل قابل توجهی به دیگران توجه کرده و با آنها همدردی کند. زمانی که فرد از دیدگاه باورهای دینی و معنوی به تجارب خود در زندگی می نگرد، توانایی دوست داشتن دنیا و انسان ها در وی افزایش می یابد، که این امر می تواند منجر به ارتباط بهتر وی با اطرافیانش گردد. این یافته با مطالعات اژدری فرد و دیگران (۱۳۸۹)، مداحی و دیگران (۱۳۹۰) و نیز مطالعات ای ایگل و دیگران (۲۰۲۰) و لین ریو رانگ (۲۰۰۶) همسو است.

از طرف دیگر در این پژوهش نشان داده شد، آموزش باورهای دینی و معنوی در افزایش مهارت همکاری در نوجوانان پرورشگاهی شهر کرمان مؤثر بوده است. در قرآن مجید اهل ایمان و باور را این گونه توصیف می کند که آنها با هم دوست هستند و در راه احیای نیکی و دوری از بدی و زشتی همدیگر را امر و نهی می کنند. به عبارت دیگر، شاید بتوان این گونه نتیجه گیری نمود که ویژگی ایمان به گونه ای است که فرد را در مسیر تعامل و ارتباط صحیح اجتماعی، همکاری، خوش خلقی و سازگاری و صبر و خوش بینی قرار می دهد و در نتیجه مهارت های اجتماعی او افزایش می یابد. ویژگی ایمان در جهت تعامل و ارتباط فرد با دیگران در کلامی از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نیز بیان گردیده است. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در این زمینه در وصف اهل ایمان می فرماید: «مثل افراد با ایمان در دوستی و نیکی به یکدیگر همچون اعضای یک پیکر است که چون بعضی از آن رنجور شود و به درد آید، اعضای دیگر را قرار و آرامش نخواهد بود». آموزش باورهای دینی و معنوی می توانند به عنوان یک پله مؤثر برای ارتقای همبستگی و مهارت همکاری نوجوانان در محیط های آموزشی به ویژه پرورشگاه ها مطرح و مورد استفاده قرار گیرند. بنابراین درک عمیق از ارزش های دینی و معنوی و اعمال آنها در زندگی روزمره نوجوانان می تواند به تقویت همبستگی و همکاری در جوامع آموزشی و اجتماعی کمک شایانی نماید (حسن پور و دیگران، ۱۳۹۱، ص ۵).

همچنین در این پژوهش نشان داده شد، آموزش باورهای دینی و معنوی در افزایش خوش خلقی نوجوانان پرورشگاهی شهر کرمان مؤثر بوده است. به نظر می رسد باورهای دینی دارای اصولی است که اگر افراد آنها را در خود دارا باشند، این اصول انسان را از بن بست می رهاوند و انسان را از دچار شدن به ناراحتی های روانی دور نگه می دارد و زمینه های لازم جهت شکوفایی استعداد های انسانی فراهم گردیده و به ارتقای سلامت روانی و در نتیجه سرزندگی و خوش خلقی در افراد ایجاد می نماید (تاج الدینی رابری و دیگران، ۱۳۹۴).

از نتایج دیگر این پژوهش آن بوده است که آموزش باورهای دینی و معنوی در افزایش سازگاری نوجوانان پرورشگاهی شهر کرمان مؤثر بوده است. سازگاری، توانایی آمیزش، انطباق، مصالحه، همکاری و کنار آمدن با خود، محیط و دیگران تعریف شده است. بسیاری از مردم به معنویت از طریق مذهب دست می‌یابند؛ بنابراین نیایش، خواندن کتاب‌های وحی، یا حضور در مراسم مذهبی و سایر باورهای دینی از جمله منابعی هستند که افراد به‌ویژه نوجوانان با سبک زندگی خاص در محیط‌های پرورشگاهی با برخورداری از آنها می‌توانند در مواجهه با حوادث تنش‌زای زندگی آسیب کم‌تری متحمل شوند و سازگاری بیشتری را دارا باشند (جعفری‌منش و دیگران، ۱۳۹۴، ص ۶).

مسئولیت‌پذیری و توجه به معنویات نیز از عناصر مهم در زندگی فردی و اجتماعی انسان به‌شمار می‌روند و یک ویژگی شخصیتی است که معمولاً به صورت نوعی نگرش در ساختار روانی و رفتاری فرد و در ارتباط با شرایط محیطی و اجتماعی شکل می‌گیرد؛ لذا افراد مسئولیت‌پذیر با پذیرش نتایج رفتار خود، آگاهانه به انتخاب و عمل دست می‌زنند و با پذیرش و احترام به دیگران و احترام به ارزش‌های مطلوب جامعه، به نوعی به ارضای نیازهای فردی و اجتماعی خود دست می‌یابند و به خشنودی و آرامش می‌رسند و امیدواری، خوش‌بینی و صبوری را نیز تجربه می‌کنند (فاطمی عقد، ۱۳۹۷، ص ۱۴۳). چنانچه نتایج این پژوهش نیز نشان داده است، آموزش باورهای دینی منجر به افزایش احترام به دیگران، مسئولیت‌پذیری، امیدواری و خوش‌بینی و صبر نوجوانان پرورشگاهی خواهد شد.

بر اساس نتایج حاصل از پژوهش حاضر و تأثیر باورهای دینی بر رشد اجتماعی نوجوانان پرورشگاهی شهر کرمان، به مدیران و دست‌اندرکاران پرورشگاه‌های ایران پیشنهاد می‌گردد درخصوص آموزش باورهای دینی و معنوی به شیوه‌های متعدد حضوری، آنلاین، مستقیم و غیرمستقیم در راستای پرورش هرچه بیشتر باورهای دینی و معنوی نوجوانان پرورشگاهی و دستیابی به رشد همه‌جانبه اجتماعی اهتمام ورزند.

در این پژوهش با توجه به اینکه از پرسش‌نامه جهت گردآوری داده‌های مورد نظر استفاده شده است، احتمال محافظه‌کاری و خوشایندی اجتماعی در نوجوانان حین پاسخگویی به سؤالات به دلیل دارا بودن بعد ارزشی و فرهنگی باورهای دینی و معنوی و رشد اجتماعی وجود دارد؛ لذا ممکن است پاسخ‌ها با سوگیری همراه باشند. در این خصوص پیشنهاد می‌گردد جهت کاهش خطای ذکرشده و ممانعت از خطاهای احتمالی پژوهش حاضر با استفاده از سایر ابزارهای گردآوری داده‌ها همچون مشاهده و مصاحبه نیز صورت پذیرد.

منابع

- اژدری فرد، پری‌سیما و دیگران (۱۳۸۹). بررسی تأثیر آموزش عرفان و معنویت بر سلامت روان دانش‌آموزان. *اندیشه‌های تازه در علوم تربیتی*، ۵(۲)، ۱۲۷-۱۰۶.
- اصلی‌پور، عادل و دیگران (۱۳۹۱). مقایسه ویژگی‌های روان‌شناختی دانش‌آموزان پرورشگاهی و ساکن در خانواده بر اساس آزمون اندریافت کودکان. *روان‌شناسی مدرسه*، ۱۲(۱)، ۲۲-۶.
- اکبری زیدی، سمیه (۱۴۰۰). بررسی رابطه مهارت‌های خودنظم‌دهی خشم، خستگی شناختی و ادراک خویشتن با راهبردهای خود نظارتی نوجوانان پرورشگاهی. *پژوهش‌های کاربردی در مدیریت و علوم انسانی*، ۲(۲)، ۹۶-۸۶.
- تاج‌الدینی رابری، سعیده و دیگران (۱۳۹۴). نقش باورهای مذهبی در افزایش سرزندگی تحصیلی. *اولین همایش ملی اسلام و سلامت روان*. هرمزگان.
- تیابویکس، نلسون، ایزرائل، الن سی. (۲۰۰۵). *اختلالات رفتاری کودکان*. ترجمه محمدتقی منشی طوسی. مشهد: آستان قدس رضوی.
- جعفری منش، هادی و دیگران (۱۳۹۴). ارتباط سلامت معنوی و جهت‌گیری مذهبی با سازگاری عاطفی نوجوانان. *روان پرستاری*، ۱۳(۱)، ۱۱-۱.
- حسن‌پور، امین و دیگران (۱۳۹۱). بررسی رابطه دلبستگی به خدا و سلامت روان در والدین کودکان استثنایی و عادی شهر همدان سال تحصیلی ۱۳۸۸-۱۳۸۷. *افراد استثنایی*، ۲(۶)، ۲۰-۱.
- حسینعلی بیگی، علی و اسمعیلی، معصومه (۱۳۹۹). تدوین برنامه آمادگی برای پذیرش فرزندخوانده: یک مطالعه کیفی. *سبک زندگی اسلامی با محوریت سلامت*، ۳(۲)، ۶۲-۷۱.
- حسینی، وجیهه و دیگران (۱۳۹۸). واکاوی انواع هویت در داستان‌های نوجوانان بر اساس نظریه روانی - اجتماعی اریکسون. *تحقیقات کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاهی (کتابداری)*، ۵۳(۲)، ۱۳-۳۱.
- رستمی مقدم، خدیجه و دیگران (۱۴۰۲). اثربخشی تمرینات منتخب بر مهارت‌های بنیادی و رشد اجتماعی دانش‌آموزان دختر مقطع ابتدایی. *تربیت بدنی و علوم ورزشی*، ۱۲(۱)، ۲۱۱-۲۲۴.
- صالحی، حمیدرضا و دیگران (۱۳۹۹). نقش سازمان بهزیستی در فرایند سرپرستی از کودکان و نوجوانان بی‌سرپرست یا بدسرپرست. *فقه و حقوق خانواده (نمای صادق)*، ۲۵(۷۲)، ۷۳-۹۱.
- غلامی، علی و بشلیده، کیومرث (۱۳۹۰). اثربخشی معنویت درمانی بر سلامت روان زنان مطلقه. *فصلنامه مشاوره و روان‌درمانی خانواده*، ۱(۳)، ۳۴-۳۳۱.
- فاطمی عقد، مهناز (۱۳۹۷). بررسی رابطه هوش معنوی با مسئولیت‌پذیری و شادکامی دانش‌آموزان دختر مقطع متوسطه. *تعلیم و تربیت*، ۱۴۹، ۱۲۹-۱۴۱.
- قدیم‌آبادی، مرضیه و دیگران (۱۴۰۲). پیش‌بینی رشد اجتماعی بر اساس رشد معنوی و عزت نفس در دانش‌آموزان پایه ششم ابتدایی شهرستان آزادشهر. *مهارت‌های روان‌شناسی تربیتی*، ۱۴(۱)، ۴۷-۵۴.
- مداحی، محمدابراهیم و دیگران (۱۳۹۰). بررسی ارتباط میان جهت‌گیری مذهبی و بهزیستی روان‌شناختی در دانشجویان. *روان‌شناسی تربیتی*، ۱(۲)، ۵۳-۶۸.
- نورعلنی، فهیمه (۱۴۰۱). تحلیل رفتارهای پرخطر نوجوانان شهر تهران در کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان. *رویکردی نو در علوم تربیتی*، ۴(۳)، ۱۳۴-۱۳۹.

- Bloom, P. (2012). *Religion, Morality and Evolution*. Annul: Rev. Psychol.
- Cohen, A. B. & Hall, D. E. (2009). Existential beliefs, Social satisfaction and Well - being among catholic, Jewish and protestant older adults. *International journal for psychology of religion*, 19(1): 39-54.
- E Eagle, David; Kinghorn, Warren & Parnell, Heather (2020). Religion and Caregiving for Orphans and Vulnerable Children: A Qualitative Study of Caregivers across Four Religious Traditions and Five Global Contexts. *Journal of Religion and Health*, 59(4), 1666-1669.
- Gates, A. L. (۱۹۷۰). *Educational psychology*. 3th. New York.
- Hinman, L. (2012). *A pluralistic Approach to Moral Theory*. Cengage Learning.
- Lynn Rew. R.N. & Joe Worng, L. I. B. (2006). A systematic review of associations among religiosity/ spirituality and adolescent health and behaviors. *Society for Adolescent Medicien*, 38(4), 43-442.
- Oinam, Subhaarati (2019). Importance of adolescence period. *International Journal of Research in Social Sciences*, 9(9), 116-121.
- Revell, L. (2008). Spiritual development in public and religious schools: A case study. *Religious Education*, 103(3), 102-118.
- Rippentrop, A.E. (2005). A review of the role and religion and spirituality in chronic pain populations. *Rehabilitation Psychology*, 50, 278-284.
- Rohmatin, Syifa (2020). Origin Pattern Care of Orphanage in Developing Children`s Social Skills. *International Journal Pedagogy of Social Studies*, 5(1), 17-24.
- Yang, K. P., & Mao, X. Y. (2007). A study of nurses` spiritual intelligence: A cross-sectional questionnaire survey. *International Journal of Nursing Studies*, 44(2), 999-1010.